

H. I-III./M.VII-IX. Y.Y. İSLÂM ŞEHİRİ*

Yard.Doç.Dr. Yılmaz CAN

Bu makalemizde H. I-III./M.VII-IX. y.y. İslâm şehirlerinin fizikî yapısını ve bu yapıyı oluşturan başlıca unsurları tahlil ederek, söz konusu dönem İslâm şehirlerinin fizikî yapılarıyla ilgili birtakım tespitlere ulaşmaya çalışacağız. Bunu yaparken, İslâm şehirlerinin fizikî yapıları arasında görülen ortak ve farklı özellikleri ortaya koyarak, konunun mümkün olduğu ölçüde net bir şekilde anlaşılmasına gayret edeceğiz.

Bilindiği üzere Arap Yarımadası'nda ortaya çıkan İslâmiyet kısa zamanda Eski Dünya'nın pek çok bölgesinde yayılmış ve tabii olarak bu topraklarda mevcut eski kültür ve medeniyetlerden etkilenmiştir. Bu sebeple, İslâm şehirciliğinin karakteristik özelliklerinin ve genel şehircilik tarihi içindeki yerinin iyi tespit edilebilmesi için genel şehircilik tarihinin ve özellikle de İslâmiyet'in yayıldığı topraklar üzerindeki eski şehircilik anlayışlarının ana hatlarıyla da olsa bilinmesi gereklidir. Şimdi söz konusu bu şehircilik anlayışlarından kısaca bahsedelim.

İ-SLÂM ÖNCESİ BÖLGE ŞEHİRCİLİK TARİHİNE KISA BİR BAKIŞ

A) Eski Mısır ve Mezopotamya Şehirciliği

İslâmiyet'in yayıldığı bu eski medeniyet merkezlerinden birisi Mısır'dır. Eski çağlarda Mısır'da genellikle dikdörtgen formda, surlarla çevrili birbirini dik olarak kesen muntazam yol şebekesine sahip şehirlerin kurulduğu anlaşılmaktadır(1).

Mısır gibi Mezopotamya da çok eski uygarlıkların yaşadığı bir bölgedir. Bölgede en eski uygarlıkları yaratan Sümer ve Akadlar'a ait şehirlerin çoğu dıştan oval bir çevre duvarı ile kuşatılmıştır. Şehir merkezindeki mabet ve sarayların ise dikdörtgen formda ikinci bir duvarla çevrildikleri görülmektedir. Asur şehirlerinin de yine oval bir surla kuşatıldığı ve birbirini dik olarak kesen iki ana yol sahip olduğu anlaşılmaktadır. Babil şehirlerine gelince, bu şehirler genellikle dikdörtgen veya kare formda surlarla çevrilmiş olup, birbirini dik olarak kesen yol sistemine sahiptirler. Eski Mezopotamya şehrinin genellikle birbirinden duvarlarla ayrılmış mahallelere bölündüğü bilinmektedir (2).

B) Antik Şehircilik

Antik şehircilik anlayışının ilk örnekleri M.Ö. 980 yıllarında başlatılan Klasik Antik Çağ'da Yunan Yarımadası'nda ortaya konmuştur (3). Daha sonra Roma topraklarında

* Bu makale 1991 yılında tamamladığım "İslam Şehirlerinin H-I/III/M.VII-IX. y.y. Fizikî Yapısı" konulu doktora tezinin özeti niteliğindedir.

1. İ.H. Bayhan, Şehir Planlaması, İst. 1969, s.23-30

2. Bayhan, a.g.e., s.30-33; A.L. Oppenheim, "Mesopotamia-Land of Many Cities", Middle Eastern Cities, ed. I.M. Lapidus, Berkeley 1969, s.3-18 (6); H. Gaube, Iranian Cities, New York 1979, s.12-13

3. A. Akarca, Yunan Arkeolojisinin Ana Çizgileri I, Şehir ve Savunması, Ank. 1972, s. 29-31; Bayhan, a.g.e., s. 37, 44

da görülen bu şehircilik anlayışı Yunan ve Roma kolonileri ile Eski Dünya'nın pek çok bölgesine yayılmıştır. Antik şehirciliğin en belirgin özelliği, şehir içi yol şebekesinin birbirini dik olarak kesen ızgara tarzında düzenli bir forma sahip olmasıdır. Antik şehircilik Yunan ve Roma tarzı diye ikiye ayrılmaktadır.

İlk antik Yunan şehirlerinde yollar eşit ölçülerde olup, tıpkı bir ızgara formunu andırmaktadır. Daha sonra giderek yaygınlaşan bir seyir içinde, şehrin ortasından ana trafiğin geçtiği bir sokak diğerlerine göre daha geniş yapılmış ve bir süre sonra ise bu ana yolu dikine kesen ikinci bir geniş yol tesis edilmiştir. Bu ana caddeler doğu-batı ve kuzey-güney istikametinde uzanmaktadır (4). Söz konusu bu iki geniş caddeli plân aşağıda belirteceğimiz üzere, daha çok Roma şehrinin karakteristik bir özelliği olmuştur. Yunan şehirde idarî yapılarla pazarın bulunduğu "agora" şehrin merkezinde, ana cadde üzerinde yer almış olup, genellikle dikdörtgen bir şemaya sahiptir. Tapınak ise çoğu kere agora yakınında ve "temenos" ismiyle anılan özel bir meydana bulunmaktadır(5). Hellenistik dönemde, antik şehircilik anlayışı temel özelliklerini korumak kaydıyla Doğu'ya da taşınmıştır(6).

Roma şehri dikdörtgen veya kareye yakın bir surla çevrilmiş olup, birbirini dik olarak kesen iki ana yolun belirginleştiği ızgara tarzında bir yol şebekesine sahiptir(7). Bu ana yollardan doğu-batı yönünde uzanmakta olanı, diğerine göre daha geniş yapılmış ve kenarlarına dikilen kolonlar dolayısıyla "kolonlu cadde" diye anılmıştır. Bazı şehirlerde bu kolonlu caddenin revaklarla çevrildiği de görülmektedir(8). Ana yolların kesiştiği noktada içinde mabedin de yer aldığı "forum" denilen meydan bulunmaktadır(9)

Bizans döneminde ise, antik şehircilik anlayışından, kısmen uzaklaşıldığı anlaşılmaktadır. Şehrin merkezinde yer alan kilise Bizans şehrinin en önemli unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır(10).

4. Akarca a.g.e., s. 34-35; Bayhan, a.g.e., s.38

5. Akarca, a. g. e., s. 26-27; Bayhan, a. g. e., s. 38-39

6. R. Martin, L'Urbanisme Dans la Grce Antique, Paris 1974,s. 165; Akarca, a.g.e., s. 47-48; Bayhan, a.g.e., s.43

7. Gaube, a.g.e., s. 16; Bayhan, a.g.e., s. 46; E. Pauty, "Villes Spontantes et Villes CRTTES en Islam", Annales de l'Institut d'Etudes Orientales, (1951), s. 52-75 (54)

8. Martin, a.g.e., s. 171; J. Sauvaget, Alep, Paris 1941, s. 46, 78; N. Elisséff, "Islamic City", Arts, The Islamic World, Vol. IV, Number 3, (1987) s. (25-26); A. Dhina, Cité Musulmanes d'Orient et d'Occident, Alger 1986, s. 24

9. Martin, a.g.e., s. 173

10. E. Kirsten, "Die Byzantinische Stadt", Berichte Zum XI. Internationalen Byzantinisten Kongress, München 1958, s. 1-49 (4-19, 40-45); M. Cezar, Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık, İst 1977, s. 490-493

C) Eski İnan ve Arap Şehirciliği

İslâm öncesi dönemde İnan'da görülen şehir tiplerini başlıca üç grupta toplamak mümkündür. 1- Çok köşeli bir surla çevrilmiş şehirler. 2- Birbirini dik olarak kesen, ızgara tarzında bir yol düzeninin görüldüğü şehirler. 3- Yuvarlak bir sur formuna sahip şehirler. Eski İnan şehirlerinin hemen hemen hepsinde tapınak şehrin merkezinde yer almaktadır (11).

İslâm öncesi dönemde Araplar'ın çoğu şehir hayatına ve dolayısıyla şehircilik olgusuna yabancıdır. (12). Bu dönemde Arap Yarımadası'nda mevcut yerleşim merkezlerinden Mekke, Hı, oer ve Taif kendiliğinden teşekkül etmiş, plânsız yerleşimlerdir (13). Medine ise bu dönemde henüz şehir denilemeyecek büyük bir köy görünümündedir(14). Güneyde yer alan Sana şehrine gelince, bu şehir kısmen düzenli bir plâna sahip olup, antik Roma şehrine benzer bir tanzim tarzı sergilemektedir(15).

II - İSLÂM DİNİ VE ŞEHİRCİLİK

İslâmiyet'in doğuşu ve yayılmasıyla birlikte İslâm hakimiyetine giren topraklarda hızlı bir şehirleşme faaliyetinin cereyan ettiği, daha önce çadır altında yaşayan Bedevî Araplar'ın yerleşik hayata geçtikleri görülmektedir (16). Müslümanların böylesine hızlı bir şekilde şehirler kurup yerleşik hayata geçmelerinin siyasî, askeri, ekonomik ve kültürel pek çok sebebi vardır. Fethedilen bölgeyi elde tutmak, oraya hükmetmek, askerî ikmâl noktaları tesis etmek, vergi ve ganimetleri toplamak için fethedilen topraklar üzerinde şehirler kurmak gerekmiştir. Bunların yanında hepsinden önemlisi İslâm'ı bir bütün olarak eksiksiz şekilde yaşayabilmek, öğrenebilmek ve öğretebilmek için de belirli iskan yerlerine ihtiyaç duyulmuştur. Kanaatimizce Müslümanların yerleşik hayata geçişinde asıl etken güç de bu olmuştur(17). Yukarıda saydığımız diğer sebepler de aslında bu temel sebebin çeşitli

11. K.A.C. Creswel, *Early Muslim Architecture Umayyads, Early Abbasids and Tulunids*, Vol. II, Oxford 1940, s. 18-21; Gaube, a.g.e., s. 27-28

12. J.L. Michon, "Religious Institutions", *The Islamic City*, ed. R.B. Serjeant, Paris 1980, s. 13-40 (14-15); N. Çağatay, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ank. 1982, s. 151

13. P.H. Lammens, *La Mecque à la Veille de l' Hégire*, Beyrut 1924, s. 160, 181-183; R. Kalisky, *L' Islam*, Verviers 1980, s. 9; Çağatay, a.g.e., s. 151

14. (Şihabüddin Yakut b. Abdullah) Yakut, *Mu'cemü'l-Buldan*, C.V. Beyrut 1957, s. 82; W.M. Watt, "Al-Madina", *Encyclopedie de Islam*, Tome V, Paris 1986. s. 989-993 (989)

15. (Ebu Ali Ahmed) İbn Rüste, *Les Atours Précieux*. (çev. G. Wiet), Kahire 1955, s. 123

16. G. Marçais, "L' Urbanisme Musulman", aynı yazara ait *Mlanges d'Histoire et Archéologie de l' Occident Musulman*, Vol. II, içinde, *İşger* 1957, s. 219-231 (220); W. Marçais, "L' Islamisme et la Vie Urbaine", aynı yazara ait, *Articles et Conférences*, içinde, Paris 1961, s. 59-67 (59)

17. G.E. Von Grunebaum, "The Structure of the Muslim Town", *Islam, Essays in the Nature and Growth of a Cultural Tradition*, Vol. LVII, No 2, (1955), s. 141-158 (141); R. Hassan, "The Nature of Islamic Urbanization: a Historical Perspective", *Ekistics*, Vol. XXXI, Number 182, (1971) s. 61-63(61-62); G. Marçanis, "L' L'Urbanisme...", s. 219

uzantıları değişik boyutlardır.

İslâmiyet'in en önemli ibadet türü olan namaz ibadeti özellikle de cuma namazı, yerleşik hayat tarzını gerektiren bir özelliğe sahiptir. Namazların cemaat halinde kılınması keyfiyeti tabii olarak bu cemaatı içine alacak bir mekânın yaratılması sonucunu doğurmuştur. İşte ibadet için mabet kurulması zarureti, yerleşik hayata geçişi gerektiren diğer sebeplerle birleşerek, göçebe ya da yarı yerleşik Müslümanların şehirler inşa ederek hızlı bir şekilde yerleşik hayata geçmelerinede etkili olmuştur. Müslümanların yerleşik hayata geçişlerinde İslâm'ın dolaylı biçimde ortaya çıkan başka etkilerinden de söz etmek mümkündür. Yeni bir düşünce sistemi ve hayat anlayışı getiren İslâm'ın, anlaşılması ve anlatılması için eğitim-öğretim faaliyetlerine ihtiyaç duyulmuştur (18). Eğitim-öğretim faaliyetleri ise mâlum olduğu üzere, cemaat halinde bulunmayı ve belirli bir yerde iskanı gerektiren bir özellik arz etmektedir.

Kur'an-ı Kerim'de bazı şehirlerden söz edilmekle birlikte, şehirleşmeyi teşvik eden veya şehircilikle ilgisi bulunan herhangi bir âyet mevcut değildir. İslâm Dini'nin ikinci derecedeki kaynağı hadisler arasında da konu ile ilgili hadis sayısı yok denecek kadar azdır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla sahihliği biraz şüpheli bir hadis-i şerifte, şehirlerde ikâmet etme ve dolayısıyla şehir inşası teşvik edilmektedir (19), Yolun genişliğinin 7 zira (yak. 3. 5 m.) yapılması gerektiğini ifade eden bir başka hadis ise şehir düzenlemesi konusunda bulabildiğimiz tek dinî buyruktur (20). Sokakların genişliği hakkında İslâm hukukçuları tarafından verilmiş fetvalarda da, sokağa iki yüzlü devenin çarpışmadan geçebileceği kadar bir genişlik verilmesi tavsiye edilmiştir(21). Görüldüğü gibi, İslâm Dini şehircilik konusunda oldukça suskun kalmıştır. Bununla birlikte, İslâmiyet getirdiği düşünce sistemi ve hayat anlayışı ile ilgili yerlerde işaret edeceğimiz üzere, şehirlerin fizikî yapısını önemli ölçüde etkilemiştir.

III - İSLÂM ŞEHİRLERİ

İslâm şehirlerini kuruluş ve gelişim özelliklerini dikkate alarak çeşitli tasniflere tabi tutmak mümkündür (22). Biz İslâm şehirlerini Müslümanlar tarafından kurulanlar ve

---

18. M. Hamidullah, İslam Peygamberi, (çev. S. Tuğ), C, II, İst. 1980, s. 827-842; A. Çelebi, İslam'da Eğitim Öğretim Tarihi, (çev. A. Yardım), İst. 1976, s. 97-98

19. ON. Ergin, Mecelle-i Umur-i Belediye, C.I, İst. 1922, s.198. Hadiste şöyle denilmektedir: "Şehirlerden uzak olan köylerle ikâmet etmeyiniz, Zira böyle yerlerde ikâmet edenler mezarda ikâmet edenler gibidir".

20. Zeynüddin Ahmed b. Ahmed ez-Zebidi, Sahih-i Buhari Muhtasan Tecrid-i Sarih Tercemesi v. Şerhi, (çev. A. Naim-K. Miras), C.VII, Ank. 1980, s. 413. Hadiste şöyle buyrulmaktadır: "Yolun genişliği konusunda ihtilaf ederseniz, yolun genişliği 7 zira (yak. 3.5m.) dir".

21. B.S. Hakim, Arabic-Islamic Cities: Building and Planning Principles, London 1986, s. 20-21, 24

22. Pauty, a.g.m., s. 59-60; Cezar, a.g.e., s. 88; Dhina, a.g.e., s. 7

fetihle İslâm hakimiyetine alınanlar olmak üzere iki ana gruba ayırıyoruz. Bu ayırımında, Mekke ve Medine gibi Araplar'ın İslâm'dan önce de sahip buldukları yerleşim merkezlerini Müslümanlar tarafından kurulmuş şehirler arasında mütâlaa ettiğimizi belirtmek isteriz.

Müslümanlar tarafından inşa edilen şehirlerden bir kısmı-ki bu şehirler Müslümanların ilk inşa ettikleri yerleşimlerdir-ordugâhlardan doğmuş merkezlerdir. Basra, Kûfe, Fustat ve Kayravan bu şehirlerdendir (23). Abbasiler zamanında kurulmuş Bağdat ise sırf siyasî maksatlarla inşa edilmiş bir şehirdir (24). Emeviler döneminde ilk önce bazı idarecilerin şehirlerden uzakta çölde kurdukları saraylarda ikâmet etmeleri şeklinde kendini ortaya koyan bir anlayış, zamanla gelişmiş ve söz konusu saraylar etrafında teşekkül edecek bazı şehirlerin varlık sebebi olmuştur. Aynü'l-Car, Medinetü'z-Zehrâ ve Samarra gibi şehirler bu anlayışın ürünleridir (25). Ayrıca sınır boylarında kurulmuş bazı ribatların da zamanla gelişip nüfuslanarak birer şehir halini aldığını görüyoruz. Sus ve Rabat gibi şehirler bu gruba girmektedir (26).

Fethedilen şehirlere gelince, bunların büyük bir kısmı Bizans'a diğer önemli bir kısmı da İran Sasani Devleti'ne aittir. Ayrıca Kuzey Afrika, İspanya ve orta Asya içlerinden Hind okyanusu'na kadar uzanan bölgede de farklı kültüme ait pek çok şehir İslam hakimiyetine girmiştir.

IV-BAŞLICA FİZİKİUNSURLARIYLA H. I. - III / M. VII - IX. Y.Y. İSLÂM ŞEHİRİ

Ortaçağ İslam dünyasında şehirlerin imarıyla ilgilenen günümüzdeki belediyeler benzeri kurumlar mevcut değildir (27). Kaynaklarda muhtesib ismiyle bilinen bir yetkilinin şehrin imarı ile ilgili işlere baktığından söz edilmekte ise de, adı geçen kişinin asıl görevinin ticaret hayatını denetlemek olduğu, şehrin imarı ile ilgili işleri ek bir görev şeklinde yürüttüğü, kısacası bu işlerle fazlaca ilgilenmediği anlaşılmaktadır. (28). Bunun yanında,

---

23. G. Marçais, "La Conception des Villes Dans l'Islam", Revue d'Alger, (1945), s. 517-553 (518); S.M. Stern, "The Constitution of the Islamic City", The Islamic City, ed. A.H. Hourani -S.M. Stern, Oxford 1970, s. 25-50 (30)

24. G. Marçais, "La Conception...", s. 519; Dhina, a.g.e., s. 7

25. G. Marçais, "La Conception...", s. 519; Pauty, a.g.m., s.64; Dhina, a.g.e., s. 7

26. G. Marçais, "L'Urbanisme...", s. 220; Pauty, a.g.m., s. 64; Dhina, a.g.e., s.7

27. Stern, a.g.m., s. 30; A. Raymond, Grandes Villes d'Arabes à l' Epoque Ottomane, Paris 1985, s. 119, 129; A. H. Hourani, "The Islamic City in the Light of Recent Research", The Islamic City, ed. A. H. Hourani-S.M. Stern, Oxford 1970, s. 11-24 (14)

28. Y.Z. Kavakçı, Hisbe Teşkilatı, Ank. 1975, s. 77-78, 79-125

şehrin imanı ile ilgili işler, siyaset ve dinî otoriteleri de pek ilgilendirmemiş ve şehir sahası tamamen kişilerin sorumluluğuna terkedilmiştir (29). Dolayısıyla İslâm şehrinin plânını, şehri kuran ve o şehirde yaşayan halkın sosyal ve kültürel anlayışı belirlemiştir (30). Bu noktada, çok etkili olmamakla birlikte, coğrafî şartları da hesaba katmak gereklidir.

İslâm toplumunun sosyal ve kültürel yapısı üç temel faktörün etkisi altında şekillenmiştir. Bunlardan birisi ve hiç şüphesiz en önemli İslâmiyet'tir. İkincisi İslâm'ın ilk mensupları ve ilk zamanlarda İslâm toplumunu oluşturan başlıca güç olmaları dolayısıyla Araplar'ın sosyal ve kültürel yapısından kaynaklanan etkilerdir. Üçüncü temel faktör ise, İslâmiyet'in yayıldığı topraklarda yaşayan çeşitli kültürlerin tesirleridir. Hatta yukarıda işaret edildiği gibi, İslâm şehirlerinden bazıları fetihle İslâm hakimiyetine alınmış olup, kök itibarıyla başka kültür ve medeniyetlere aittir. Sözünü ettiğimiz bu faktörlerden ilk ikisi, İslâm şehirleri arasında belirli bir plân birliği, benzerliği yaratırken, diğeri bu birliği, benzerliği olumsuz yönde etkilemiştir. Şimdi sırasıyla H. I-III. / M. VIII- IX. y.y. İslâm şehrini oluşturan başlıca fizikî unsurları özellikleriyle tanımaya çalışalım.

A) Şehir Merkezi

İslâm şehrinin merkezini teşkil eden en önemli fizikî unsurlar cami ve dârü'l-imara (hükümet konağı) dir. Bu iki yapıdan özellikle cami, istisnasız bir şekilde her zaman şehir merkezinde yer almıştır (31). Başka bir ifadeyle, cami İslâm şehrinin merkezini belirleyen birinci derecede bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Dârü'l-imara ise H. I/M. VII. asırdan itibaren zaman zaman şehir merkezinden uzaklaşmış ve ilk yıllardaki camî-dârü'l-imara beraberliği, daha sonraki dönemlerde pek devam etmemiştir (32).

---

29. Hourani, a.g.m., s. 13-14; Ş. Abdulac, "Large-Scale Development in the History of Muslim Urbanism", *Designing in Islamic Cultures IV, Continuity and Change Design Strategies for Large-Scale Urban Development*, Cambridge 1984, s. 2-11 (10); J.L. Abu-Lughod, "What is Islamic About a City? Some Comparative Reflections", *Urbanism in Islam, The Proceedings of the International Conference on Urbanism in Islam, Vol. I, Tokyo 1989*, s. 194-217 (203)

30. D.C. Chevallier, "La Ville Arabe: Notre Vision Historique", *L'Espace Social de la Ville Arabe*, ed. D. Chevallier, Paris 1979, s. 7-26 (8-12); S. el-Haslul, "Arap-İslâm şehirlerinin Fiziksel Çevresinin Dönüşümünde Dinsel Kurallann Rolü", *İslam Mimari Mirasını Koruma Konferansı, Bildiriler, İst. 1985*, s. 97-101 (101); Abdulac, a.g.m., s. 10; E. Wirth, "Villes Islamiques, Villes Arabes, Villes Orientales? Une Problématique Face au Changement", *La Ville Arabe Dans l'Islam*, ed. D. Chevallier-A. Bouhdiba, Tunus 1982, s. 193-225 (196)

31. G.Marçais, "La Conception...", s. 527; Raymond, a.g.e., s. 170

32. S.A. el-Ali, "Hitatü'l-Basra", *Sumer*, Vol. VIII, No 2, (1952), s. 281-303 (287); (Ahmed b. Yahya) el-Belazuri, *Fütuhu'l-Buldan*, (çev. M. Fayda), Ank. 1987, s. 410, 502; C.H. Becker, "Kahire", *İslam Ansiklopedisi*, C.VI, İst. 1977, s. 74-88 (77)

Burada bir hususa işaret etmek gerekir ki, ilk asırlarda İslâm şehirlerinde cuma namazı tek bir yerde, şehir merkezindeki camide kılınmaktadır (33). Bu sebeple ilk dönemlerde bir şehirde minberli yani cuma kılmaya elverişli tek bir cami bulunmaktadır. Zamanla şehirlerin büyümesi ve nüfuslarının artması sonucu şehirlerde cuma namazı kılınan cami sayısı artmış, fakat şehir merkezini belirleyen eski cami, görkem ve büyüklükte her zaman ilk sırada yer almıştır. Tarihî seyir içinde şehir merkezinde yer alan camilere verilen "mescidü'l-cami", "mescid-i cuma", "ulu cami", "orta cami" ve "büyük cami" şeklindeki isimlendirmeler, işaret ettiğimiz bu tarihî gerçeğin isimlere yansımış boyutudur.

İslâm şehrinin merkezinde her zaman büyük bir cami bulunmakla birlikte, şehrin zamanla belirli bir yönde büyümesi ve yayılması sonucu, merkezî konumun bazen camiler arasında el değiştirdiğine şahit olunmaktadır (34).

B) Şehir İçi Yol Şebekesi

İncelediğimiz dönem İslâm şehirlerinin çoğunda düzensiz, eğri-büğrü, dar ve çok sayıda çıkmaz sokakla donatılmış, tıpkı labirenti hatırlatan bir yol sistemi mevcuttur (35). Özellikle ikamet bölgelerinde belirginleşen bu labirent benzer yol sistemi, Müslümanlar tarafından inşa edilen, plânsız, kuruluş ve gelişimi halkın tasarrufu altında tabii bir halde cereyan eden Basra, Kufe, Fustat ve Kayıran gibi garnizon şehirlerle (36), Mekke ve Medine gibi Araplar'ın İslâm'dan önce de sahip buldukları şehirlerde daha belirgin olarak ortaya konmuştur (bak. şek. 8,9). Çünkü daha önce de belirttiğimiz gibi, İslâm şehirlerinde belediye kurumları yoktur ve dolayısıyla şehir içi yol sistemini, halkın ortak sosyal ve kültürel anlayışı belirlemiştir. Kişisel arzu ve istekler doğrultusunda, önceden tespit edilmiş belirli bir plâna göre kurulan Bağdat, Samarra ve Medinetü'z-Zehra gibi şehirlerle (37),

---

33. D.J. Soudel, *La Civilisation de l'Islam Classique*, Paris 1968, s. 408; S.A. el-Ali, *Hitatü'l-Basra ve Mıntakatüha Bağdat* 1986, s. 64. Nitekim, İslam hukukçularının pek çoğu da cuma namazının bir beldede yalnız bir yerde kılınması gerektiğini belirtmektedirler. Bak. (Kemalüddin Muhammed b. Abdülvahid) İbtü'l-Hümmam, *Fethü'l-Kadir*, C.I. Kahire H. 1310, s.411

34. (Muhammed b. Ahmed) İbn Cübeyr. *Rihle*, Bağdat. 1937. s. 167; (Muhammed et-Tanci) İbni Batuta *Seyahatnamesi*, (çev. M. Şerif, sad. M. Çevik), C.I, İst. 1983, s. 127

35. Chevallier, "La Ville Arabe...", s. 12; Wirth, a.g.m. s. 195-196; K. Yasufumi, "Street Networks Open Space in Islamic Cities", *Urbanism in Islam, The Proceedings of the International Conference on Urbanism in Islam*, Vol. I, Tokyo 1989, s. 314-332 (315, 319)

36. (Muhammed b. Cerir) et-Taberi, *Tarihü'l-Ümem ve'l-Muluk*, C.II. Beyrut 1987, s. 479-480; M. Raitcheutch, *Le Caire*. Kahire 1971, s. 20; A. Lézine, "Le Plan Ancien de la Ville de Kairouan", *Revue des Etudes Islamiques*, Tome XXXV. (1967). s. 53-77 (70-71); Dhina, a.g.e., s.19

37. (Ahmed b. Ebu Yakub) el-Yakubi. *Les Pays*. (çev. G. Wiet). Kahire 1937, s. 13-15, 17, 48-49; (Ahmed b. Ali el-Hatib) el-Bağdadi, *Tarihu Bağdad*, C.I. Kahire 1931, s. 72-76; J. M. Rogers, "Samarra: a Study in Medieval Town-Planning". *The Islamic City*, ed. A. H. Hourani-S.M. Stem, Oxford 1970. s. 118-156 (143)

fetihle ele geçirilmiş Şam ve Halep gibi şehirlerde ise İslâm şehirlerinin çoğunda görülen bu genel yol anlayışından farklı bir yol sistemi söz konusudur. Son derece düzgün bir yol ağına sahip bu şehirler, zamanla halkın ortak iradesiyle tedricî bir şekilde, yukarıda genel niteliklerini belirttiğimiz İslâm şehirlerinin çoğunda görülen yol anlayışına yaklaşan bir dönüşüme maruz kalmışlardır(38). Bu dönüşüm, her şehrin şartlarına bağlı olarak farklı ivmelerde cereyan ederken, Samarra ve Medinetü z-Zehrâ şehirlerinde, halkın tasarrufunun oldukça sınırlı kalması ve söz konusu şehirlerin hayatiyetlerinin çok kısa sürmesi (39) sebebiyle gerçekleşme fırsatı bulamamıştır (bak. şek 11)

İslâm şehirlerinin çoğunda görülen bu labirente benzer yol sisteminin başlıca sebebini, kanaatimizce İslâm toplumunun sosyal yapısında aramak lâzımdır. Toplumun sosyal yapısında mevcut kabileci, grupçu duygular (40), âdeta şehir sahasına işlenmiş, aile ve aile gruplarının hayatını güvenli, gizli ve özel kılan bir yol sistemi yaratılmıştır(41). Kişi ve grupların müdahale ve tecavüzleriyle eğri-büğrü, düzensiz bir şekle sokuşan sokaklar, mahremiyeti ve özellikle de güvenliği temin için uç noktalarından kapatılarak çıkmaz hale getirilmiş, böylece başkalarının geçişine kapatılan sokak, belirli bir gruba ait özel bir yola dönüştürülmüştür. İslâm şehirlerinde görülen bu labirenti andıran yol sisteminin sebepleri arasında iklimsel faktörleri sayanlar da mevcuttur. Gerekçe olarak, sokakların eğri-büğrü ve dar oluşu, gölgelik alanlar sağlar ve tozları havaya kaldıran rüzgarları keser denilmektedir(42).

İslâm şehirlerinin çoğunda şehir merkezinde yer alan camiden etrafa doğru ışınal formda bir ana yol şebekesi dağılmaktadır (43). Cadde ve sokaklar genellikle dar olup (44), cadde ve sokakların kenarları binaların cepheleriyle değil, üzerinde sadece bir dış kapının yer aldığı avlu duvarlarıyla belirlenmiştir (45). Cadde ve sokaklar arasında belirgin

---

38. D.-J. Sourdel, a.g.e., s. 430; Sauvaget, a.g.e., s. 247-248; el-Haslul, a.g.m., s. 98; Yasufumi, a.g.m., s. 327-328; J. Hidenobu, "Microcosm of the Family Around, The Courtyard", Urbanism in Islam, The Proceedings of the International Conference on Urbanism in Islam, Vol. II, Tokyo 1989, s. 392-422 (395)

39. el-Yakubi, a.g.e., s. 44. 62; E. Lévi-Provençal, "Medinetü z-Zehra", İslam Ansiklopedisi, C. VII. İst. 1977. s. 472-473

40. B. Lewis, Tarihte Araplar, (çev. H.D. Yıldız), İst. 1979, s. 26-27; Çağatay, a.g.e., s. 130-137

41. K. Toshic, "Privacy in the Islamic World", Urbanism in Islam, The Proceedings of the International Conference on Urbanism in Islam, Vol. I. Tokyo 1969, s. 298-312 (310-312)

42. (Ahmed b. Ali) el-Makrizi. Kitabu'l-Mevaz ve'l-itibar bi Zikri'l-Hitatu ve'l-Asar, C.I, Beyrut Tarihisi, s. 339; Raymond, a.g.e., s. 185

43. Pauty, a.g.m., s. 70; Raymond, s. 184

44. D.-J. Sourdel, a.g.e., s. 397; G. Marçais, "L'Urbanisme...", s. 227; S.K. Goş, "İslam Şehrinin Yeniden Planlanması", İslam Mimari Mirasını Koruma Konferansı, Bildiriler, İst. 1985, s. 49-68 (51)

45. el-Haslul, a.g.m., s. 97; Hidenobu, a.g.m., s. 396; D. Chevallier, "Sang des Villes, Sang des Peuples", La Ville Arabe Dans l'Islam, ed. D. Chevallier-A. Bouhdiba, Tunus 1982, s. 541-556 (544)

bir hiyerarşi mevcuttur. Yolun genişliği, hizmet ettiği grubun büyüklüğüne küçüklüğüne paralel olarak değişmektedir (46). Genişlik belirli bir cadde ve sokak için de değişkendir. Yani bir caddenin bazı yerleri dar, bazı yerleri geniş tutulmuştur (bak. şek. 8, 9). Pek çok İslâm şehrinde cadde ve sokaklar üzerinde yer yer geçişi kontrol eden kapılara rastlanılmaktadır (47).

C) Çarşı ve Pazarlar

Çarşı İslâm şehrinde çok önemli bir yere sahiptir ve tespit edebildiğimiz kadarıyla, İslâm şehirleri arasında görülen fizikî yapı benzerliğinin de en yaygın unsurudur. Nitekim, bazıları çarşuyu İslâm şehrinin yegâne karakteristik özelliği olarak görmektedirler (48).

İslâm şehrinde ticarî faaliyetlerin büyük bir kısmı şehir merkezinde bulunan büyük caminin etrafında toplanmıştır (49). Aslında İslâm şehrinde, cami ile çarşı arasında sıkı bir beraberlik söz konusudur. Şehirde cami sayısı arttıkça çarşı sayısının da arttığı görülmektedir (50). Hatta cami-çarşı beraberliği dinî bir boyuta da sahiptir. Bazı İslâm âlimleri, cuma namazının ancak ticarî faaliyetlerin cereyan ettiği yerleşim birimlerinde kılınabileceğini belirtmektedirler (51). Belirttiğimiz yaygın anlayışın aksine kimi İslâm şehirlerinde, kuruluşu veya fethi takip eden ilk yıllarda, çarşıların şehir merkezindeki camiden biraz uzakta kaldığı, fakat ilerleyen yıllarda yavaş yavaş cami etrafında toplanmaya başladığı görülmektedir (52). Şehir merkezinde konumlanması mahzurlu olan bazı malların ticareti ise şehrin dış bölgelerinde yapılmaktadır (53).

---

46. R. Berardi, "Espace et Ville en Pays d'Islam," L'Escape Social de la Ville Arabe, ed. D. Chevallier, Paris 1979, s. 90-120 (102); Yasufumi, a.g.m., s. 315-317; Raymond, a.g.e., s. 135

47. el-Bağdadî, a.g.e., C. I, s. 76; A. Gabriel-A. Bahgat Bey, Les Fouilles d'al-Foustat, Paris 1921, s. 33-34; Berardi, a.g.m., s.105

48. Wirth, a.g.m., s. 197; Abdulac, a.g.m., s.7

49. el-Belazuri, a.g.e., s. 72, 426; el-Taberi, a.g.e., C.II, s. 479-480; (Ebu'l- Velid Muhammed) el-Ezraki, Kabe ve Mekke Tarihi, (çev. Y.V. Yavuz), İst. 1980, s. 24; (Şemsüddin Ebu Abdullah) el-Makdisî, Ahsenü't-Tekasim fi Ma'rifeti'l-Ekalim, Leiden 1906, s. 225; el-Makrizî, a.g.e., C.I, s. 297; el Ali, a.g.e., s. 57-60, 129-130

50. el-Ali, a.g.e., s. 130

51. ez-Zebidi, a.g.e., C. III, s. 44-45

52. Hamidullah, a.g.e., C. II, s. 1120, 1140; Sauvaget, a.g.e., s. 77-79; D. Sourdel, Bağdad, Leiden 1962, s. 254; N. Elisséeff, "Physical Lay-out", The Islamic City, ed. R.B. Serjeant, Paris 1980, s. 90-103(96-100); N. Bammate, "La Ville Dans l'Islam", La Ville Arabe Dans l'Islam, ed. D. Chevallier-A Bouhdiba, Tunis 1982, s.27-38 (35)

53. el-Ali, a.g.e., s. 110-112; G. Marçais, "L'Urbanisme..." s. 228-230; L. Massignon, "Explication du Plan de Kufa", aynı yazara ait, Opera Minora, Tome III, içinde, Beyrut 1963, s. 35-60 (53)

İslâm çarşılarında İslâmiyet'in ilk yıllarından beri, ticaret erbabının kendi aralarında yaptıkları ticarî faaliyet çeşidine göre gruplara ayrıldığı ve aynı ticaret çeşidiyle uğraşanların belirli bir çarşıda toplandıkları bilinmektedir (54). Ayrıca çarşılar, kendi aralarında rastgele konumlanmamış olup, aynı cins ticaretin yapıldığı herhangi bir çarşının şehirden şehire değişmeyen sabit, standart bir konumu vardır (55). Kesin bir şekilde ortaya koymak mümkün olmamakla birlikte, İslâm çarşılarında toptancı-perakendeci şeklinde bir ayırımın da mevcut olduğunu sanıyoruz (56). İslâm çarşılarında zanaat faaliyetlerinin ticarî faaliyetlere göre daha zayıf kaldığı anlaşılmaktadır (57).

Çarşıların fizikî yapılarıyla ilgili olarak da şunları söylemek mümkündür. İslâmiyet'in ilk yıllarında, çarşıların çok ibtidâf bir yapıya sahip oldukları, dal, saman sapı ve hasırlarla örtüldükleri ya da ipliklerle gerilmiş çadırlardan teşekkül ettiği bilinmektedir (58). H.I./M.VII. asırdan sonra ise tonozlarla örtülü kerpiç veya tuğla malzeme ile inşa edilmiş çarşılarla rastlanılmaktadır (59). Çarşılar genellikle bir sokak boyunca dizilmiş dükkânlardan oluşmakta ve çoğu kere güvenlik gerekçesiyle uç noktalarından kapılarla kapatılmaktadır (60).

D) Mahalleler ve Evler

İslâm şehirleri küçük birimlere, mahallelere bölünmüştür. Bu bölünme idarî anlamda bir bölünmenin ötesinde, belirgin biçimde ortaya konmuş fizikî bir boyuta da sahiptir (61). İslâm şehirlerinin mahalleler şeklinde ünitelere bölünmesinin ve bu bölünmenin şehrin fizikî görünümüne de yansımalarının elbette bazı sebepleri vardır. Kanaatimizce bu durumu yaratan sebeplerden en etkili olanı, İslâm toplumunda özellikle de İslâm'ın ilk mensubu Araplar arasında görülen kabilecilik anlayışıdır. Fetihle birlikte başka din ve kültürlere mensup kişilerin İslâm hakimiyetine girmesi ve Araplar'ın dışında başka milletlerin de İslâm'ı kabulüyle, mahalle ayırımında kabileciliğin yanında din ve millet farklılığının da etkili olduğu ve genellikle aynı dine veya millete mensup kişilerin belirli bir mahallede ikâmet ettiği görülmektedir (62).

54. Wirth, a.g.m., s. 194; G. Marçais, "L'Urbanisme...", s. 230; Berardi, a.g.m., s. 101, 115

55. L. Massignon, Mission en Mésopotamie (1907-1908), Vol. II, Kahire 1912, s. 91

56. X. de Planhol, "Forces Economiques et Composantes Culturelles Dans les Structures Commerciales des Villes Islamiques", La Ville Arabe Dans l'Islam, ed. D. Chevallier-A. Bouhdiba, Tunus 1982, s. 227-246 (234)

57. Hamidullah, a.g.e., C.II, s. 1127; (Ebu'l-Hasan Ali) en-Nedvî, es-Sîretü'n-Nebeviyye (çev. İst. 1981, s. 61; Çağatay, a.g.e., s. 151

58. el-Yakubi, a.g.e., s. 145; Hamidullah, a.g.e., C.II, s. 1140; Raymond, a.g.e., s. 243

59. el-Yakubi, a.g.e., s. 145; Raitcheutch, a.g.e., s.18; Lézine, a.g.m., s. 59

60. el-Ali, a.g.e., s. 117; Berardi, a.g.m., s. 116

61. G. Marçais, "La Conception...", s. 532; Dhina, a.g.e., s. 111; Berardi, a.g.m., s. 110; R. Hassan, "Islam and Urbanization in the Medieval Middle-East", *Ekistics*, Vol. XXXIII, Number 195. (1972), s. 108-112 (110); Cezar, a.g.e., s. 89-90

62. el-Yakubi, a.g.e., s. 49-50, 55; Wirth, a.g.m., s. 197; Hourani, a.g.m., s. 13; Hassan, "Islam and...", s. 110

İslâm devleti ve şehirlerinin yönetim biçiminin de, dolaylı şekilde mahalleler arasında görülen fizikî ayırımında etkili olduğu anlaşılmaktadır. İslâm şehirleri özerk bir yönetime sahip bulunmadığından (63) halk, merkezî otoritenin güçsüz ve zayıf kaldığı dönemlerde kendi güvenliklerini temin durumunda kalmış ve şehir nüfusunu oluşturan gruplar mahallelerini duvar ve kapılarla kuşatmışlardır (64). Mahalleler şeklinde fizikî bölünme olgusu, şehirlerin ikâmet bölgelerinde görülen bir durumdur. Şehirlerin merkezî bölgelerinde böyle bir ayırım söz konusu değildir (65).

İslâm şehirlerinde avlulu ve avlusuz olmak üzere başlıca iki tip konuta rastlanılmaktadır. Bu iki tip konuttan avlulu ev tipi çok fazla yaygındır. İslâmiyet'in yayılmasıyla birlikte avlulu ev tipinin de yaygınlaştığı görülmektedir. Bu noktada, avlulu ev tipiyle İslâm'ın getirdiği hayat anlayışı arasında bir ilişki kurulduğu anlaşılmaktadır (66). Bize göre, avlulu ev formunun İslâm dünyasında fazlaca rağbet görmesinin iki önemli sebebi vardır. Birincisi avlulu ev formu, içinde oturanları aşırı sıcaklıktan koruyucu bir düzenleme biçimine sahiptir ve bilindiği gibi, İslâm dünyası sıcak bir iklim kuşağında yer almıştır. İkincisi bu ev formu, aileye özel hayatını İslâm'ın istediği ölçülerde başkalarından gizleme imkânı vermektedir.

Kesin bir şekilde ortaya koymak mümkün olmamakla birlikte, avlulu ve avlusuz ev tipinin yanında, İslâm şehirlerinde pek yaygın olmayan bir üçüncü ev tipinden daha söz etmek mümkündür. Havs veya driba denilen büyük ve şekilsiz bir iç boşluğun etrafını çeviren küçük, basit konutların oluşturduğu bu tip, kısmen merkezî avlulu evin büyütülmüş formunu hatırlatmaktadır (67). Bir çeşit kolektif ev görünümündeki bu yapı tarzının, birden çok aileden müteşekkil fakir bir grubun ikâmet ihtiyacına cevap verdiği anlaşılmaktadır.

İslâmiyet'in ilk yıllarında evler genellikle tek katlı ve bir kaç odadan müteşekkil basit kulübeler şeklindedir. Zamanla zenginliğin ve refahın artması, yapı inşa tekniğinin gelişmesiyle, evlerin yüzölçümlerinin büyüdüğü ve çok katlı evlerin de yavaş yavaş çoğaldığı görülmektedir (68).

E) Diğer Unsurlar

İlk dönemlerde İslâm şehirlerinde yeşil alanların pek bulunmadığı, mevcut yeşil alanların ise genellikle sarayların etrafında yer aldığı bilinmektedir(69). Kaynaklardan

63. Hourani, a.g.m., s. 13-14; D.-J. Sourdel, a.g.e., s. 399

64. D.-J. Sourdel, a.g.e., s. 424; Hourani, a.g.m., s.13

65. G. Marçais, "La Conception...", s. 532

66. Hidenobu, a.g.m., s. 395; Y. Koji-H. Talai, "Integrated Spatial Systems of Urban Dwellings in Islamic Old Cities", Urbanism in Islam, The Proceedings of the International Conference on Urbanism in Islam, Vol. III, Tokyo 1989, s. 532-543 (536); Raymond, a.g.e., s. 72-76

67. Raymond, a.g.e., s. 325

68. (Ebu'l-Kasım Muhammed) İbn Havkal, Configuration de la Terre, (çev. J.H. Kramer-G. Wiet), Tome I, Paris 1964, s. 229; Raymond, a.g.e., s. 279

69. el-Yakubi, a.g.e., s. 57; İbn Cübeyr, a.g.e., s. 180; el-Makrisi, a.g.e., C.I. s. 305

öğrendiğimize göre, Abbasiler döneminde kurulan bazı şehirlerde askerî ve sportif faaliyetler için meydan ve alanlar düzenlenmiştir. Samarra'da ise diğer şehirlerde başka bir benzerini göremediğimiz büyük bir hayvanat bahçesinin mevcudiyetinden söz edilmektedir (70).

İslâm şehrinde antik Batı şehrinde olduğu gibi, şehrin çeşitli yerlerine dikilmiş heykel ve anıtlar yoktur. Buna karşılık H.II-III/M.VIII-IX. asırdan itibaren mezarlar üzerinde inşa edilmiş türbelere rastlanılmaktadır (71).

Bu dönemin İslâm şehrinde mevcut bir başka önemli yapı grubu da hamamlardır. İlk asırlarda İslâm dünyasında iki çeşit hamam vardır. Bunlardan birisi idarecilere ait olup, sarayların yanında bulunmaktadır. Diğeri ise halka açık hamamlardır. Halka ait hamamların genellikle şehrin merkezî bölgelerinde yer aldığı ve çoğu kere caminin yanında bulunduğu anlaşılmaktadır (72).

İslâm'ın ilk yıllarında İslâm şehirlerinden önemli bir kısmının surlardan yoksun olduğunu ve şehirlerin savunmasının ise şehrin etrafını kuşatan hendek, kanal veya dikenli çalı gibi ilkel savunma vasıtalarıyla sağlandığını görüyoruz (73). Bu dönemde surlara sahip İslâm şehirlerinin çoğunu fetihle ele geçirilmiş şehirler teşkil etmektedir. Abbasiler döneminden itibaren ise yeni kurulan şehirlerin genellikle surlara sahip olarak inşa edildiği, eski şehirlerden pek çoğunun da surlarla çevrildiği görülmektedir. Surların formları konusuna gelince, surlardan bir kısmı yuvarlak, bir kısmı da dörtgen formdadır. Kimi şehirlerin ise daha başka formlarda olduğu bilinmektedir (74).

V - DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

İncelediğimiz dönem İslâm şehirlerinin fizikî yapılarının oluşumu ve gelişimi bakımından iki ana gruba ayırmak mümkündür. Birinci grubu plânlamanın söz konusu olmadığı, fizikî yapının tabii bir şekilde halkın tasarrufu altında teşekkül ettiği şehirler, ikinci grubu ise belirli bir plâna göre kurulmuş şehirler teşkil etmektedir. Bilindiği gibi, Müslümanlar tarafından kurulmuş şehirlerin büyük bir kısmı ile Mekke ve Medine gibi Araplar'ın İslâm'dan önce sahip oldukları şehirler ciddi bir plânlamadan yoksun olup, şehirseldokunun tabii bir halde oluştuğu bir oluşum ve gelişim seyri takip etmişlerdir.

70. el-Yakubi, a.g.e., s. 37,55; Rogers, a.g.m., s. 151

71. E. Diez, "Kubba", Encyclopdie de l'Islam, Tome V, Paris 1986, s. 287-296

72. W. Marçais, a.g.m., s. 65; Raymond, a.g.e., s. 301

73. Raitcheutch, a.g.e., s. 12, 18; L. Massignon, "Explication du Plan de Basra", aynı yazara ait, opera Minora Tome III. içinde, Beyrut 1963, s. 61-87 (63); Çağatay, a.g.e., s.96; Massignon, "Exp. du Plan de Kufa", s. 36; el-Ali, a.g.e., s. 118

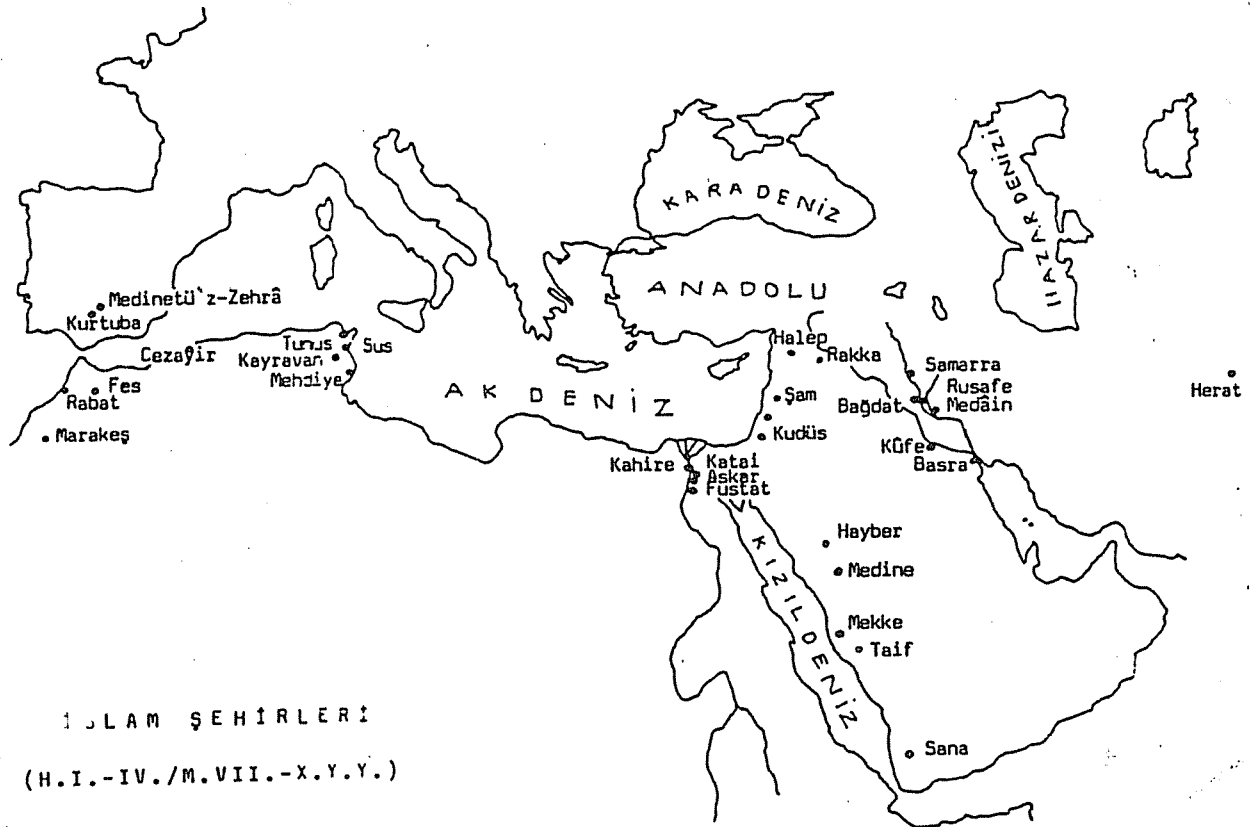
74. G. Marçais, "L'Urbanisme...", s. 228; D.-J. Sourdel, a.g.e., s. 422-423; D. Sourdel, a.g.e., s. 255-256; el-Ali, a.g.e., s. 134; Ayrıca bak. bu çalışmamız. şek. 9,12

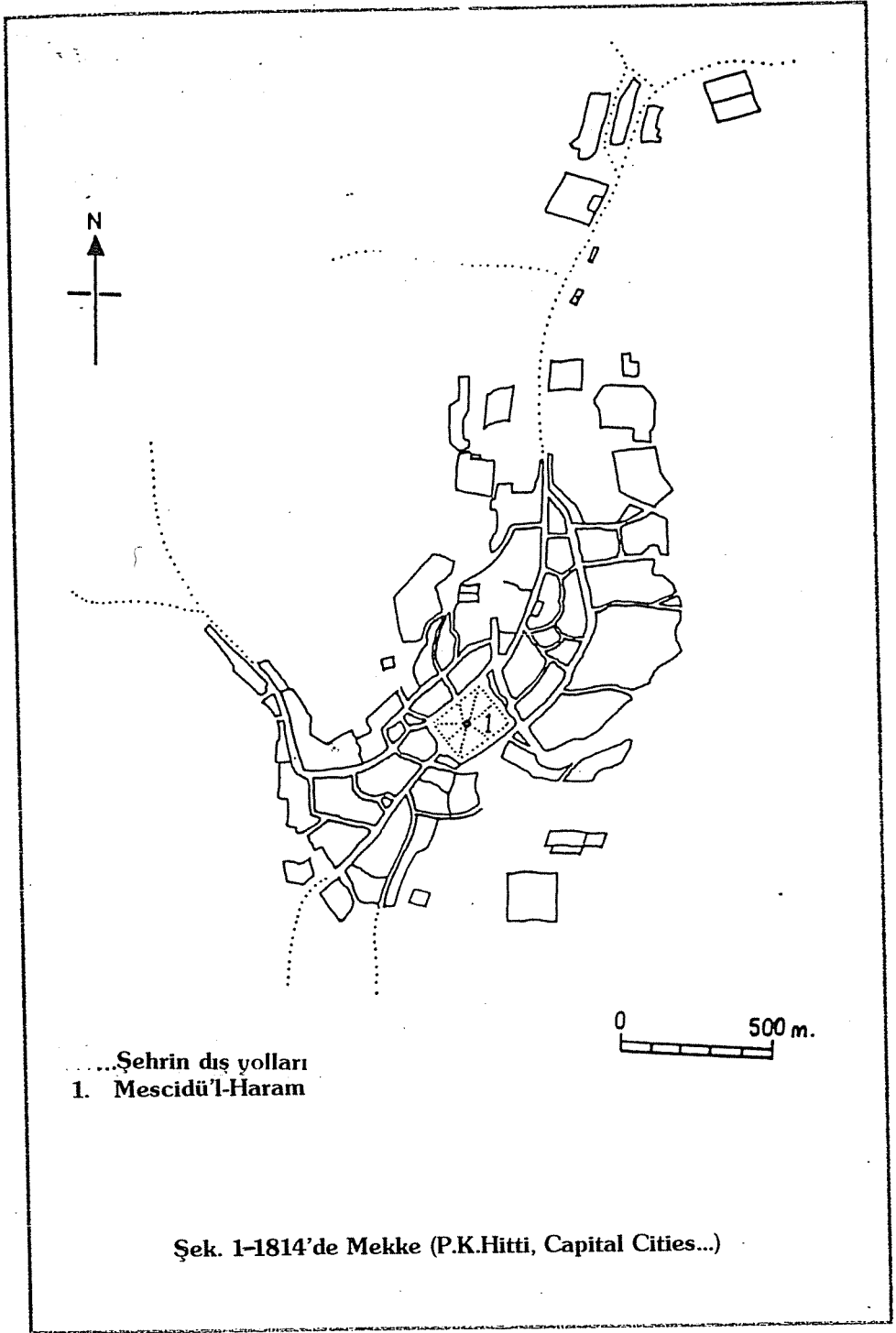
Fizikî yapının her türlü dış müdahaleden uzak olarak tamamen toplumun ortak iradesiyle biçimlendiği bu şehirlerde, karakteristik özellikleriyle belirli bir şehir tipinin ortaya konduğunu görmekteyiz. Kanaatimizce, söz konusu şehirler arasındaki bu benzerliği, bu ortak kimliği yaratan başlıca faktörlerden biri İslâmiyet'tir. İslâmiyet'le birlikte kazanılmış ortak düşünce sistemi ve hayat anlayışı şehir dokusuna da yansımıştır. Bunun yanında, Müslüman milletlerin birbirine yakın bir sosyal yapıya sahip bulunmaları ve İslâm dünyasının coğrafi şartlar bakımından büyük farklılıklar arzermeyen belirli bir kuşak üzerinde yer alması da, İslâm şehirleri arasında görülen fizikî yapı benzerliğini olumlu yönde etkilemiştir.

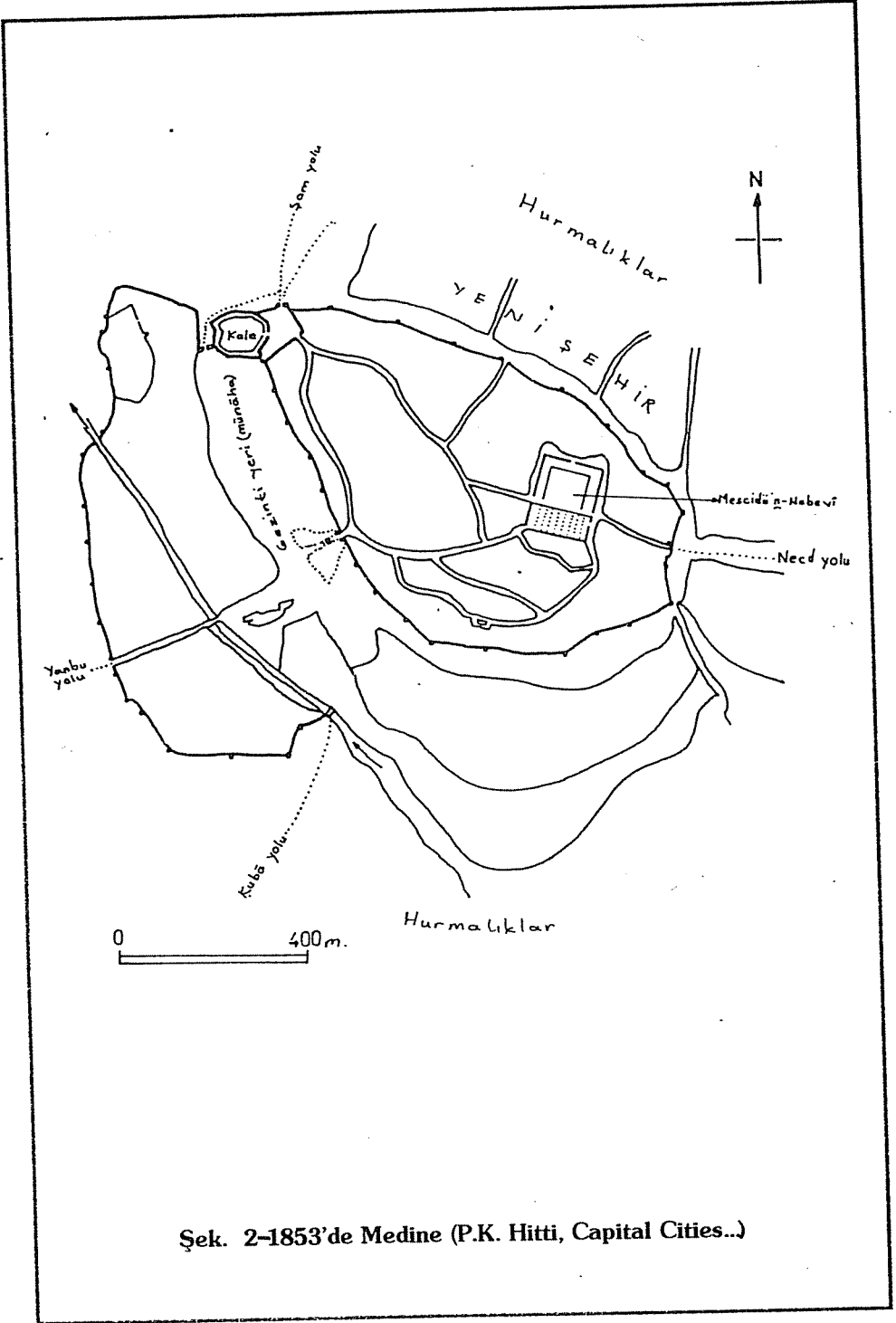
Müslümanlar tarafından kurulan Bağdat ve Samarra gibi bazı şehirler ise belirli bir plâna göre kurulmuştur. Bu şehirlerde, şehir plânını birinci grup şehirlerde olduğu gibi halk değil, şehri kuran bir veya birkaç kişi belirlemiştir. Kendi toplumunda kültüründe örnek alabileceği plânlı bir şehir tipi bulamayan bu kişiler, kurdukları şehirlerde bölgede tanıyıp bildikleri başka kültürlere ait plânlı şehir tiplerini taklit etmişlerdir (75). Bunun yanında, fetihle ele geçirilen şehirlerde de tabii olarak farklı bir şehircilik anlayışı söz konusudur. Kısacası bazı İslam şehirleri farklı plân tiplerine sahip olup, yukarıda sözünü ettiğimiz birinci grup şehirler arasında görülen fizikî yapı benzerliğinin dışında kalmaktadır. Ancak şu bir gerçektir ki, farklı fizikî yapılarıyla bahsettiğimiz benzerliğin dışında kalan bu şehirler, zamanla şehir halkının sosyal ve kültürel anlayışı doğrultusunda tedricî bir transformasyona maruz kalmıştır ve üç-beş asır sonra şehirden şehire değişen bir yoğunlukta Müslüman toplumun yarattığı birinci grup şehir tipinin karakteristik özellikleriyle donatılmışlardır. Bu bağlamda, İslâm şehirleri arasında görülen plan benzerliğinin, zamanla giderek güçlendiğini ve yaygınlaştığını söylemek mümkündür. Bununla birlikte, zaman içinde yeni yeni şehirlerin inşa edilmesi ve yenilemeler dolayısıyla İslâm şehirleri arasında her zaman farklı plân tiplerine sahip şehirlerin mevcut olduğu gerçeğini de gözden uzak tutmamak gerekir.

---

75. Creswell, a.g.e., Vol. II, s. 18-21; Rogers, a.g.m., s. 143

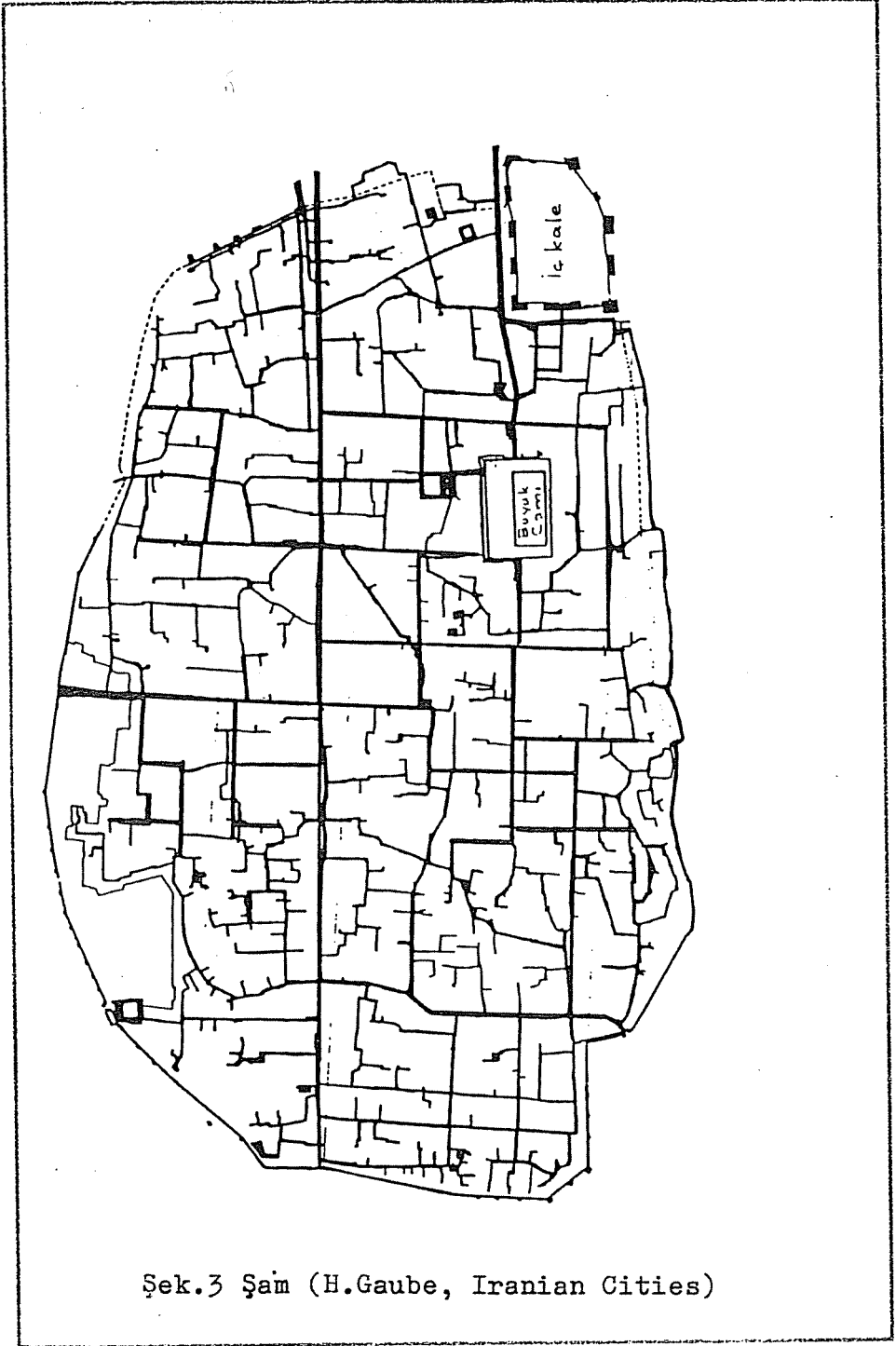

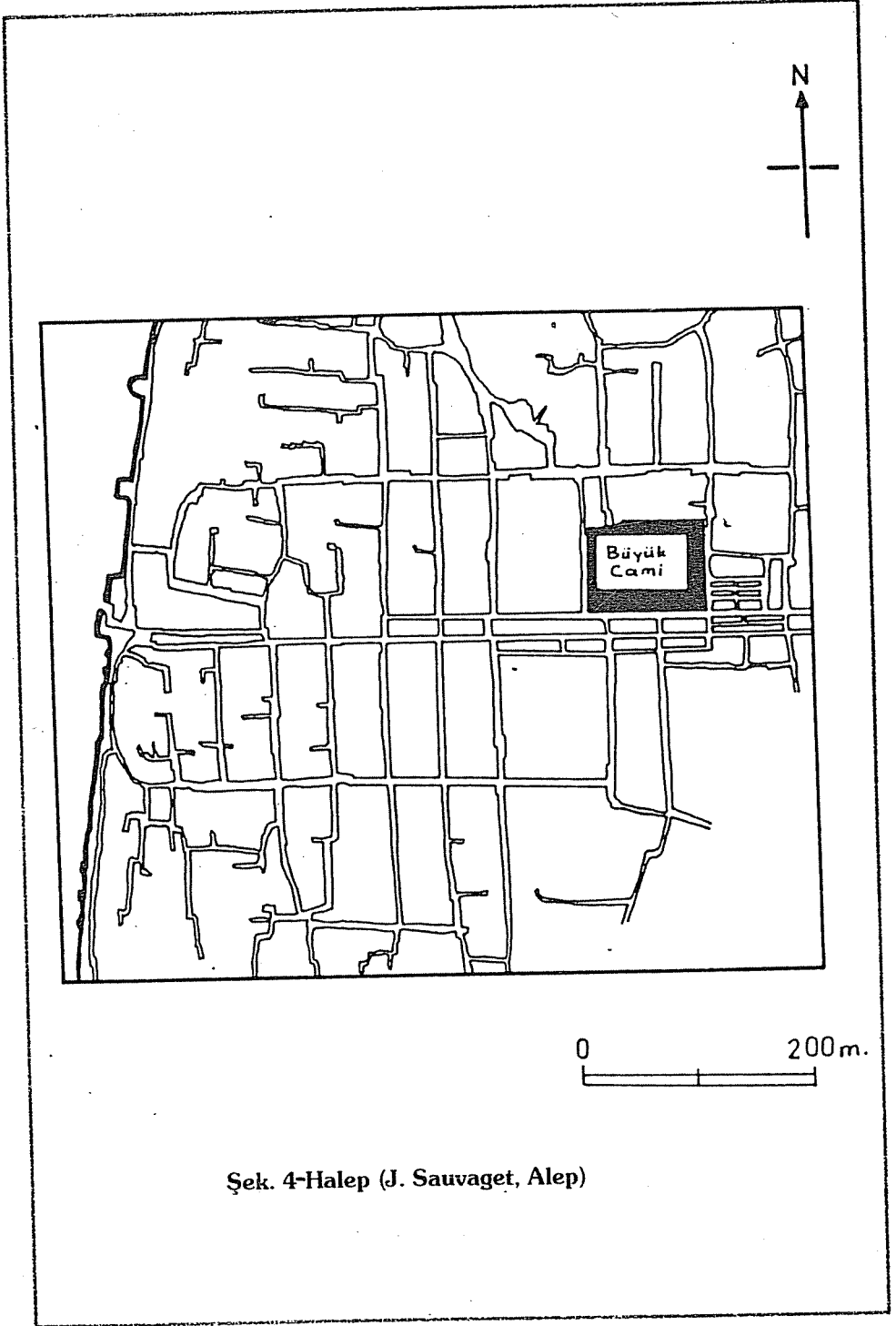

Şek. 2-1853'de Medine (P.K. Hitti, Capital Cities...)

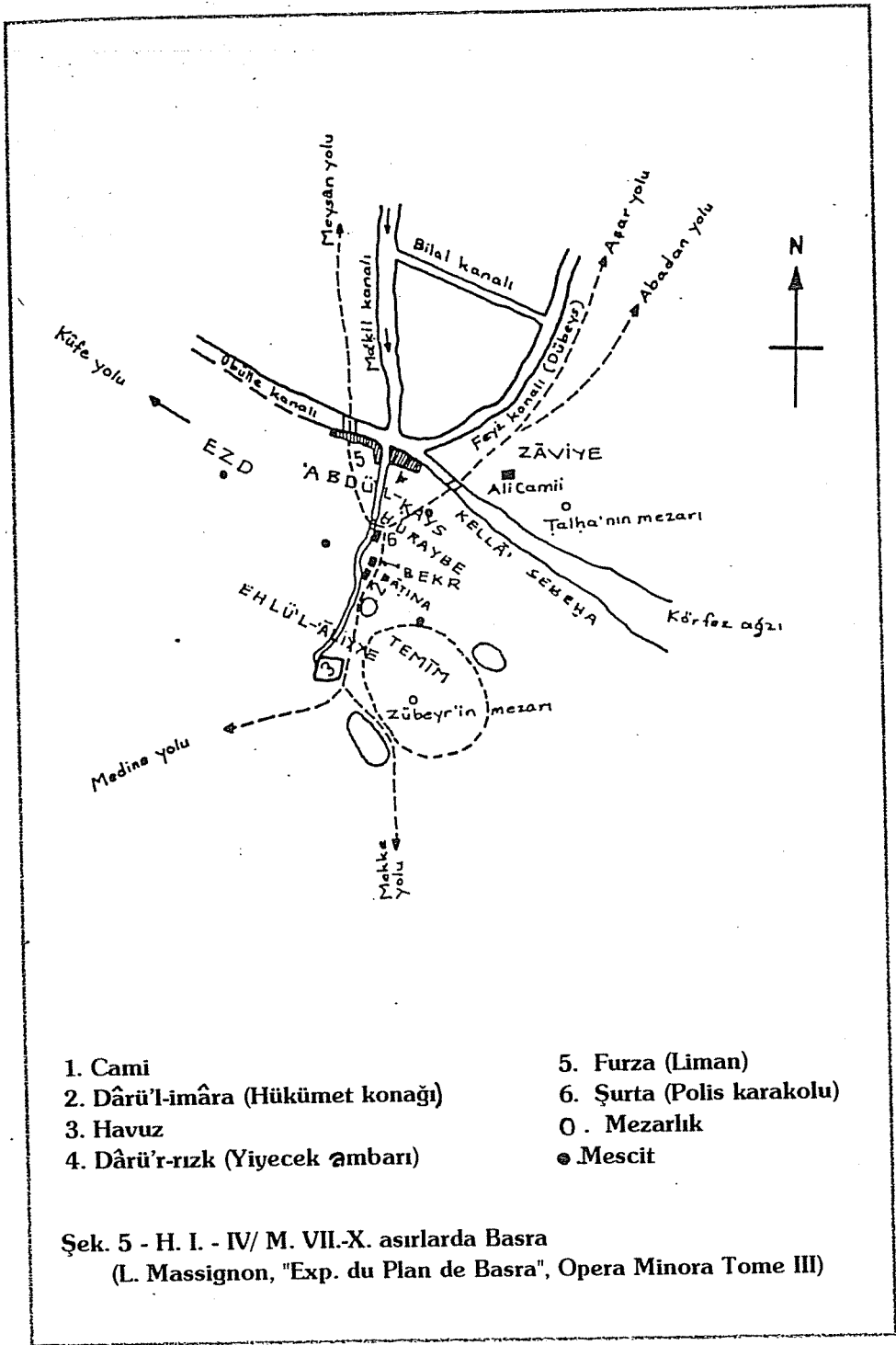

Şek.3 Şam (H.Gaube, Iranian Cities)

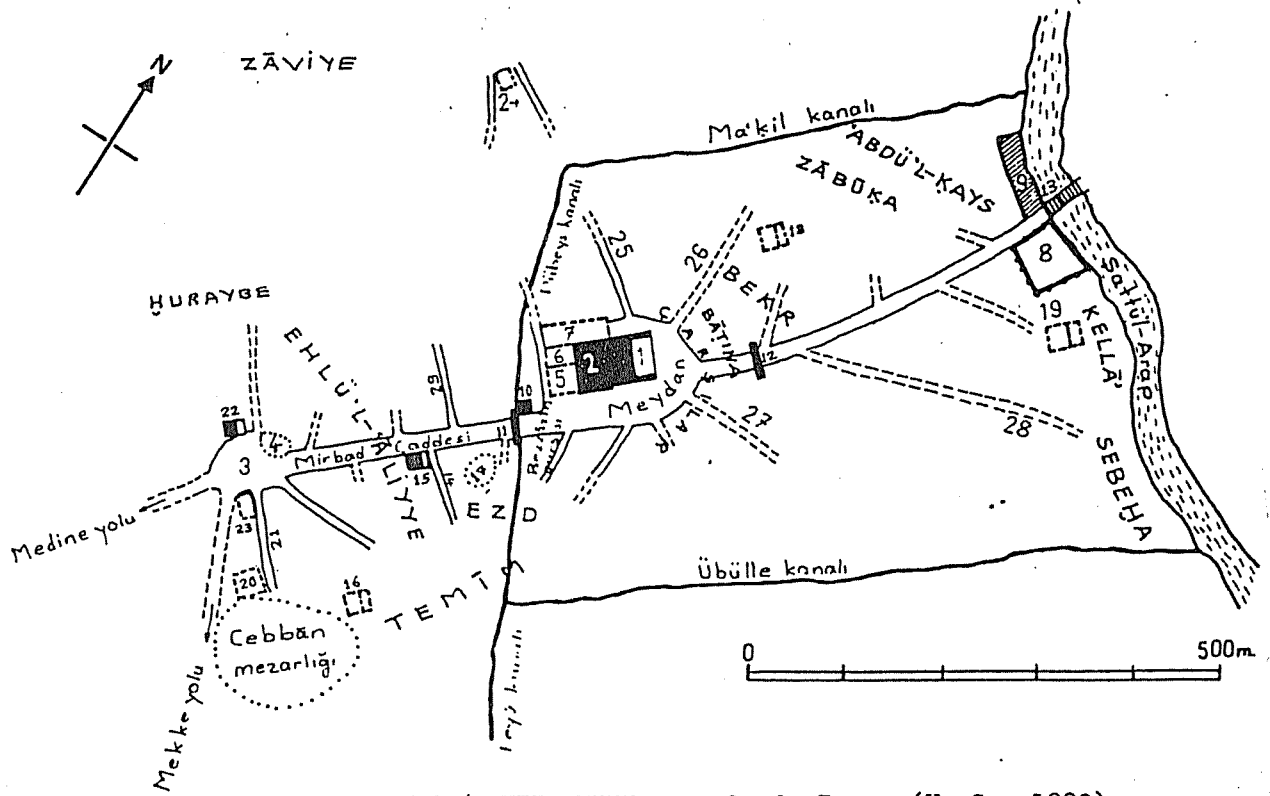

Şek. 4-Halep (J. Sauvaget, Alep)

1. Cami	5. Furza (Liman)
2. Dârü'l-imâra (Hükümet konağı)	6. Şurta (Polis karakolu)
3. Havuz	0. Mezarlık
4. Dârü'r-rızk (Yiyecek ambarı)	●. Mescit

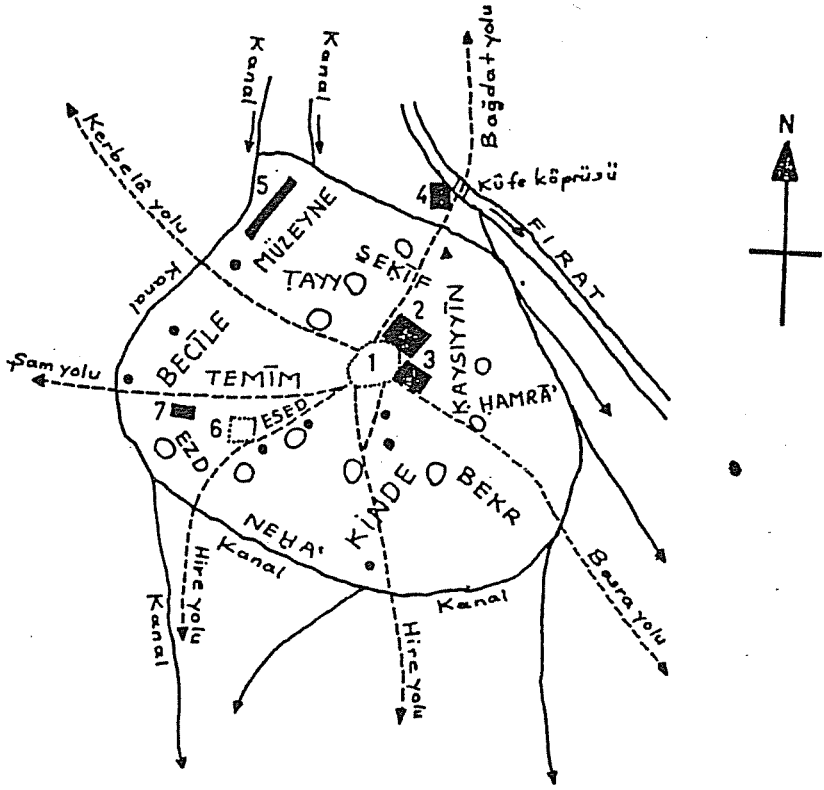
Şek. 5 - H. I. - IV/ M. VII.-X. asırlarda Basra
(L. Massignon, "Exp. du Plan de Basra", Opera Minora Tome III)

Şek.6-H.I.-II./M.VII.-VIII. asırlarda Basra (Y. Can 1990)
(Şeklin açıklaması için takip eden sayfaya bakınız)

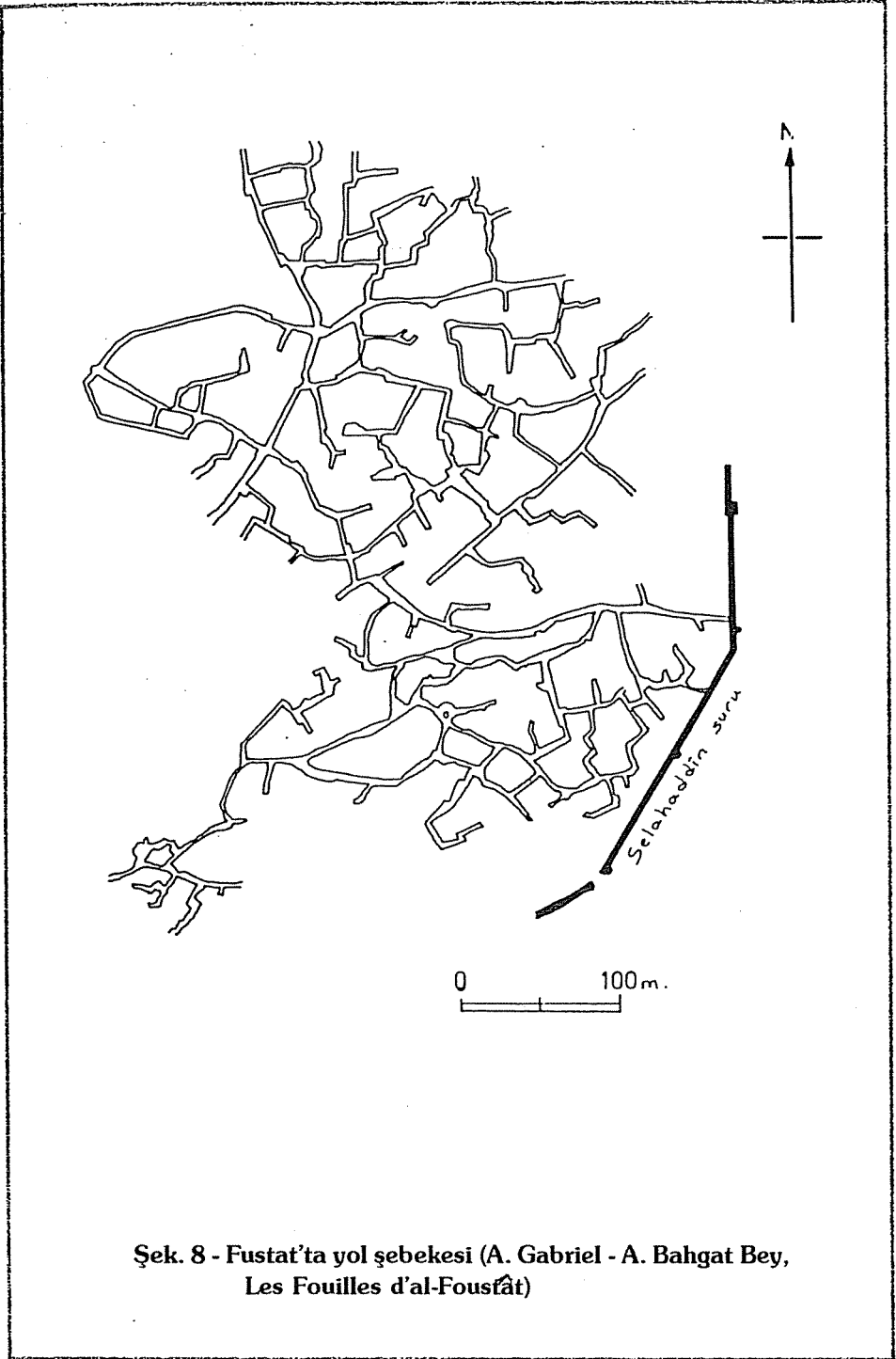
Şek. 28'in Açıklaması

- 1 - Cami
- 2 - Dârü'l-imâra (Hükümet konağı)
- 3 - Mirbad
- 4 - Havuz
- 5 - Hamam
- 6 - Hapishane
- 7 - Divanlar (Devlet daireleri)
- 8 - Dârü'r-rızk (Yiyecek ambarı)
- 9 - Furza (Liman)
- 10 - Şurta (Polis karakolu)
- 11 - Osman kapısı
- 12 - İsbehânî kapısı
- 13 - Köprü
- 14 - Benî 'Adeviyye sokağı
- 15 - Benî Kays mescidi
- 16 - Benî Mecâşî mescidi
- 17 - Benî Yeşkur mezarlığı
- 18 - Benî 'Adî mescidi
- 19 - .....mescidi
- 20 - Musalla
- 21 - Debbâğîn sokağı
- 22 - Ensar mescidi
- 23 - Zerba sarayı
- 24 - 'Ubeydullah b. Ziyâd'ın sarayı
- 25 - İstafanus sokağı
- 26 - 'Abdurrahman b. Semure sokağı
- 27 - Kureyş sokağı
- 28 - el-Mevâli sokağı
- 29 - Benî Âmir sokağı

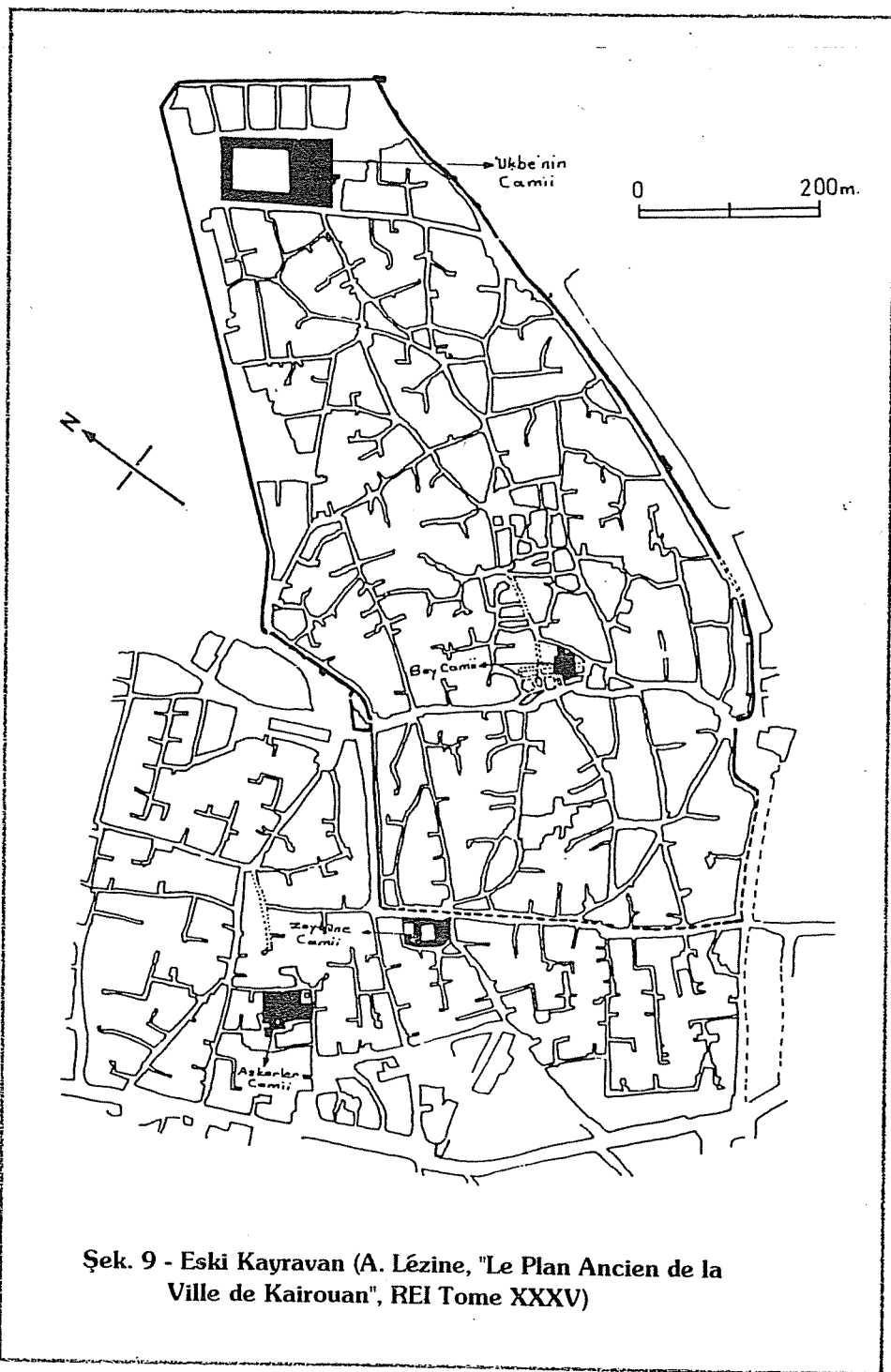

1. Meydan
2. Cami
3. Dârü'l-imâra (Hükümet konağı)
4. Dârü'r-rızk (Yiyecek ambarı)
5. Müşennât (Set, duvar)
6. Künâse
7. Musallâ
- Mescit
- ▲ Manastır
- Mezarlık

Şek. 7 - H. I. - III. / M. VII. - IX. asırlarda Kûfe (L. Massignon, "Exp. du Plan de Kufa", Opera Minora Tome III)

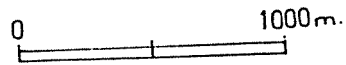
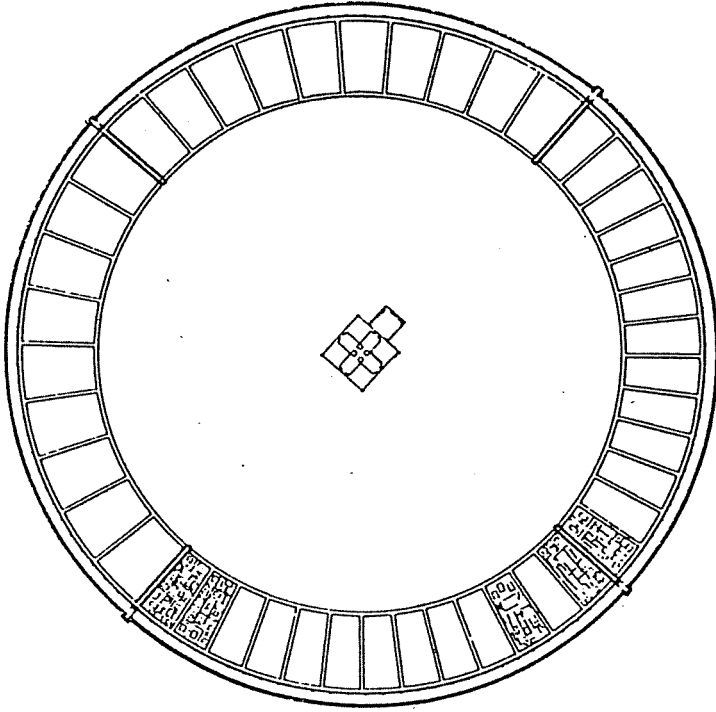

**Şek. 8 - Fustat'ta yol şebekesi (A. Gabriel - A. Bahgat Bey,
Les Fouilles d'al-Fousât)**

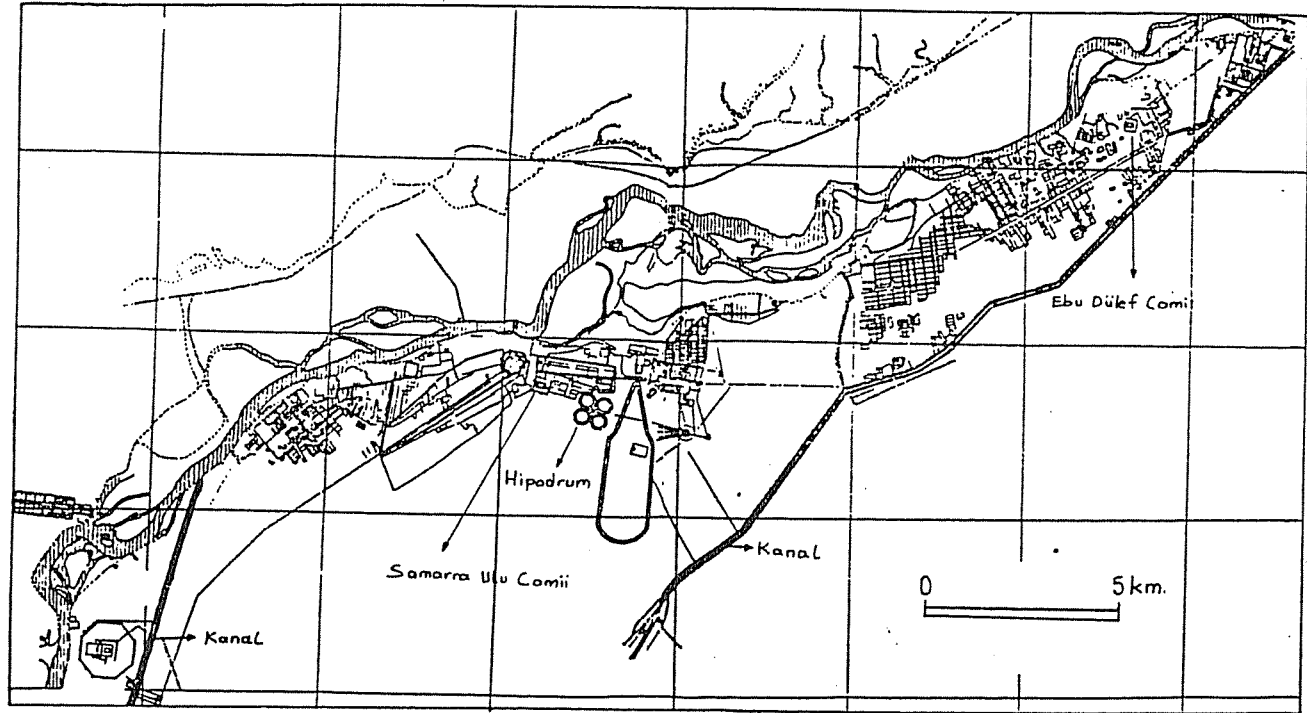

Şek. 9 - Eski Kayravan (A. Lézine, "Le Plan Ancien de la Ville de Kairouan", REI Tome XXXV)

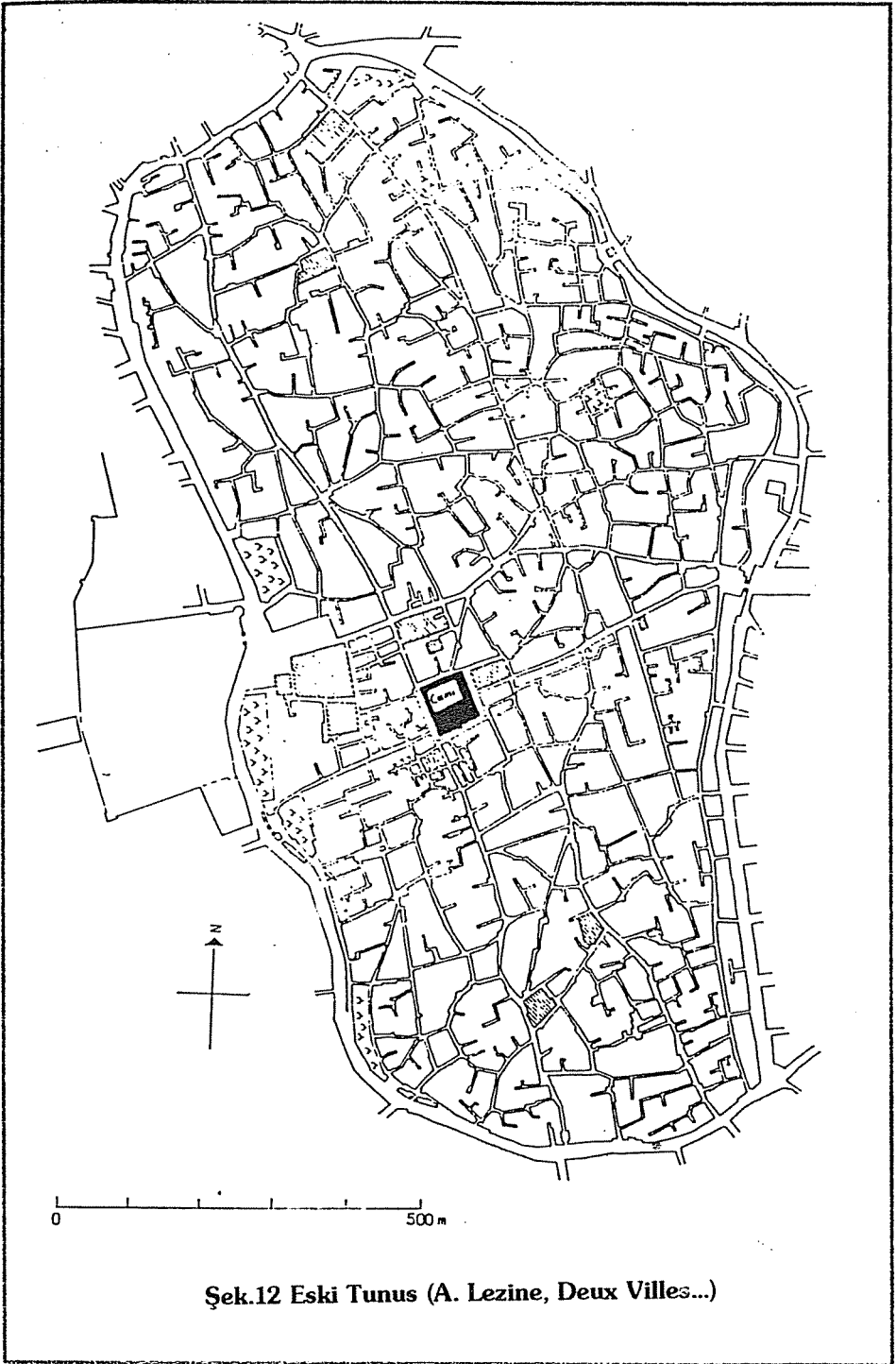

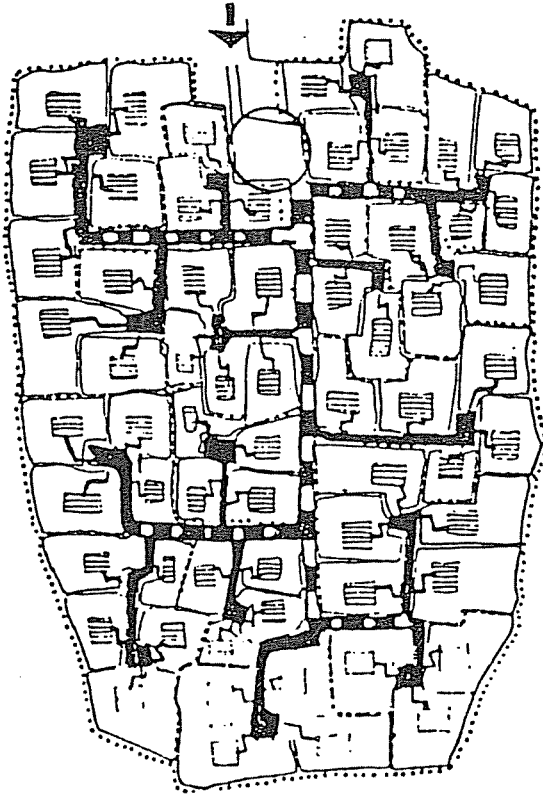
Şek. 10 - Bağdat (K.A.C. Creswell, Early Muslim..., Vol.II)

Şek. 11 Samarra (E. Herzfeld, Geschichte der Stadt Samarra)

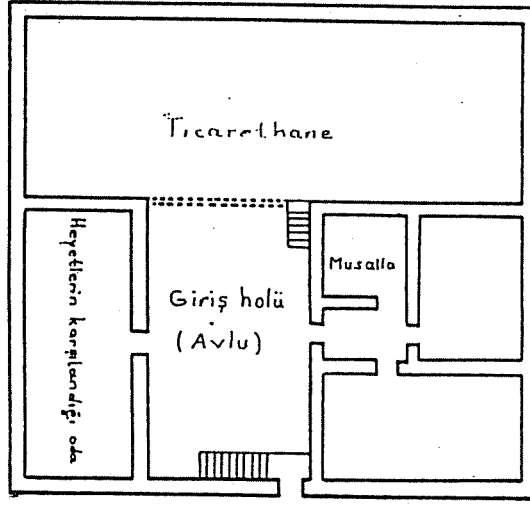

Şek.12 Eski Tunus (A. Lezine, Deux Villes...)

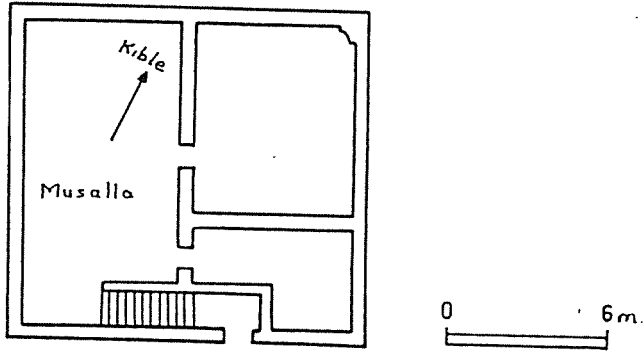

- Cemaat   — Ana yol
▬ Sokak   ┌ Avlu girişi
▬ Sokakcık   ▬ Avlu

Şek. 13-Eski Cezayir'de bir ikâmet bölgesinin yol şebekesi (E. Wirth, "Villes Islamiques...", La Ville Arabe Dans l'Islam)

Şek. 14 - Hz. Muhammed'in eşi Hz. Hatice'nin evi
(M.L. el-Batanûnî, ér-Rihle...)

Şek. 15 - Hz. Muhammed'in babasının evi (M.L. el-Batanûnî, ér-Rihle...)

